

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису
УДК 902/904:069.4/.5

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗІБРАННЯ
ЛУБЕНСЬКОГО МУЗЕЮ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ**

Історичні науки - 07.00.04 - археологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1997

902

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00533808 (R)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі давньоруської і середньовічної археології Інституту археології Національної Академії наук України.

Науковий керівник - доктор історичних наук,
академік НАН України

П.П.Толочко

Офіційні опоненти - доктор історичних наук

С.З.Заремба,

- кандидат історичних наук,
ст. науковий співробітник

К.П.Бунятян

Провідна установа - Полтавський державний
педагогічний інститут
ім. В.Г.Короленка

Захист відбудеться "20" *травня* 1997 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 50.25.01 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук при Інституті археології НАН України за адресою: 254655, Київ-210, просп. Героїв Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (м.Київ, просп.Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розіслано "49" *квітня* 1997 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

В.О.Петрашенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Появу досліджень біоісторіографічного характеру зумовлює сучасний процес національно-культурного відродження України, якому властиве піднесення інтересу до особистості та творчої спадщини діячів науки і культури минулого, зокрема фундаторів українських музейних закладів, переважна більшість яких мала безпосередню причетність до становлення і розвитку археології.

Підґрунтя у вивчення цієї проблематики заклали широко відомі праці засновників сучасного археолого-історіографічного напрямку О.О.Формозова, І.Г.Шовкопляса, пізніше — В.Ф.Генінга, І.Ф.Ковальової, Г.С.Лебедєва, А.Д.Пряхіна, на діаспорі — П.П.Курінного, М.О.Міллера, Я.С.Пастернака. Проблеми історіографії займають чільне місце у дослідженнях провідних фахівців української археології П.П.Толочка, М.Ю.Брайчевського, С.Д.Крижицького та окремих галузей археологічного знання Я.С.Боровського, В.К.Міхєєва, О.П.Моці, В.Ю.Мурзіна, О.В.Сухобокова, І.Т.Чернякова, Б.А.Шрамка, музеєзнавця Г.М.Шовкопляса, істориків С.З.Заремби, О.Б.Коваленка, О.О.Нестулі, В.І.Ульяновського, О.О.Франка, С.П.Щавельєва та ін.

Свідченням актуальності теми персоналій є заснування спеціальної рубрики всеукраїнського наукового журналу "Археологія" — "Пам'ять археології", вихід в світ праць про вітчизняних археологів, проведення археолого-історіографічних конференцій (Макаренко, 1992; Фармаковская, 1988; Формозов, 1993; Яременко, 1994; Граб, Супруненко, 1991).

Тож цілком закономірним є звернення вперше в окремому дослідженні до яскравого феномену української культури, відомого приватного зібрання та осередку наукового вивчення регіону — Лубенського музею К.М.Скаржинської (1874-1906 рр.), чий плідний внесок у становлення археології і музейництва завжди викликав поважне ставлення фахівців. Вибір теми роботи був

викликаний не тільки іманентними потребами науки, але й завданнями вивчення і залучення до наукового обігу великої кількості досі невідомих документальних та археологічних джерел, розпорощених по різних збірках.

Предметом дослідження є наукова і культурно-освітня діяльність, зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської (далі ЛМС), коло пам'яток, відкритих лубенськими подвижниками археології в кінці ХІХ-на початку ХХст.

Об'єктом аналізу в роботі постають археологічні дослідження, становлення і розвиток музею, пов'язані з цим життя, діяльність і наукова спадщина К.М.Скаржинської, Ф.І.Камінського, Г.С.Кир'якова, С.К.Кульжинського та В.Г.Ляскоронського (до початку ХХ ст.).

Стан наукової розробки проблеми. Наукова спадщина ЛМС в деякій мірі використовується фахівцями різних дисциплін вже понад 100 років. Початок вивченню колекцій музею поклали роботи В.П.Горленка, М.І.Петрова та М.Ф.Біляшівського. В.П.Горленко дав першу характеристику збірок музею, опублікував короткий життєпис Ф.І.Камінського (1890; 1891). Деяко ширше піддав аналізу склад колекцій М.І.Петров (1901). До вивчення окремих питань історії ЛМС долучалися М.Г.Астряб, М.Ф.Ніколаєв, І.Ф.Павловський.

Переважна більшість археологів ХІХ-початку ХХ ст., використовуючи результати досліджень ЛМС, обмежувалася лише констатацією фактів відкриття окремих пам'яток та вказівками про збереження знахідок у Круглику під Лубнами (В.О.Городцов, П.П.Єфіменко, В.Г.Ляскоронський, О.А.Спіцин, О.С.Уваров).

Високу оцінку музейній діяльності К.М.Скаржинської дали М.Ф.Біляшівський (1918), укладачі збірника "Український музей" (1927), В.В.Дубровський (1929), Я.О.Риженко та М.Я.Рудинський (1928). Так, останній проаналізував деякі археологічні дослідження ЛМС, подав культурно-хронологічний опис кількох десятків предметів збірки, оцінку її ролі у формуванні зібрання Полтавського краєзнавчого музею.

У роботах з історії музейного будівництва 1950-х рр. лише позначене місце ЛМС серед перших краєзнавчих музеїв колишньої Російської імперії (Разгон, 1957; Равикович, 1960), історіографічних — поданий варіант біографії Ф.І.Камінського (Борисковский, 1953). В літературі 1960-1980-х рр. починають з'являтися окремі публікації матеріалів досліджень ЛМС, відомості про краєзнавчу та архівну спадщину цього осередку вивчення Полтавщини (Аббасов, 1980; 1984; Мезенцева, 1980; Митюков, 1972; Омельченко, 1972). Певний інтерес до проблематики музею мали і вчені української діаспори (Курінний, 1970; Луговий, 1942; ПЦербаківський, 1938), які вважали його *першим* за часом археолого-краєзнавчим приватним зібранням України.

Приверненням уваги до наукових здобутків першого дослідника палеоліту Східної Європи Ф.І.Камінського завдячуємо роботам І.Г.Шовкопляса (1957; 1969; 1971). Лубенцем Б.С.Ванцаком зібрані фактичні дані про меценатську діяльність К.М.Скаржинської (1988; 1990). З кінця 1980-х рр. тематика, пов'язана з ЛМС, почала розроблятися полтавськими дослідниками, які присвятили колекціям музею кілька робіт (І.М.Кулатова, В.О.Мокляк, В.М.Ханко). Тема ЛМС знайшла продовження в роботах фахівців різних дисциплін. З'явилися короткі огляди архівної спадщини музею (Ульяновский, 1989), його етнографічних досліджень (Скрипник, 1989), пам'яткоохоронної діяльності (Заремба, 1995).

Отже, не дивлячись на наявність ряду публікацій, висвітлювана проблема відображена в історіографії досить фрагментарно. Поза увагою дослідників залишилися цілі напрямки діяльності ЛМС, історія музею, археологічні й історичні колекції, величезний комплекс невикористаних джерел. Відсутність цілісного уявлення про ЛМС як археологічний осередок вивчення пам'яток Дніпровського Лівобережжя та унікальний приватний музей і призвели до появи цієї роботи.

Метою дослідження є визначення місця і ролі ЛМС у вивченні археології Лівобережної України, позначення персонального внеску

К.М.Скаржинської, співробітників музею та В.Г.Ляскоронського у процес дослідження Посулія.

З цього випливають **основні завдання дослідження:**

— створення наукових біографій К.М.Скаржинської і співробітників ЛМС;

— надання характеристики складу збірок музею, визначення етапів його зростання і розбудови;

— окреслення кола основних наукових проблем, над якими працювали співробітники ЛМС;

— встановлення ступеню новизни концептуальних розробок лубенців та їх значення для вивчення пам'яток басейну Сули;

— проведення історіографічного аналізу наукової спадщини членів лубенського археологічного осередку;

— дослідження діяльності співробітників ЛМС в галузі практичної археології. Визначення методики досліджень та авторської інтерпретації археологічних матеріалів, співставлення їх з сучасними уявленнями про досліджені пам'ятки;

— укладання повного переліку пам'яток археології, відкритих та досліджених роботами ЛМС;

— вичленення предметів круглицької збірки у складі колекцій Полтавського краєзнавчого та ін. музеїв України, з'ясування їх значення для вивчення археології Придніпров'я.

Хронологічні межі дослідження визначені переважно часом існування ЛМС — останньою третиною XIX-початком XX ст.

Територіальні рамки роботи окреслюють здебільшого район басейну Сули в межах історичної Полтавщини — сучасних Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської областей України, вони зумовлені характером наукової та збиральницької діяльності ЛМС.

Джерельну базу дисертації складають:

1) переважно *архівні документи*. Використані матеріали 33 фондів 17 архівів України і Росії, більшість з яких до наукового обігу введена вперше.

Найбільше документів залучено з особистого фонду К.М.Скаржинської Державного архіву Полтавської області, що налічує 2647 справ (Ф.222). Матеріали фонду всебічно характеризують діяльність фундаторки та співробітників Лубенського музею, містять більшу частину документів архіву ЛМС. Доповнюють дані про заклад і деякі ін. фонди архіву (Ф.875; Р-2068, оп.1.; Р-4440, оп.1).

Використані матеріали з фондів Археологічної комісії Архіву Інституту історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі (Ф.1.-1889.-Спр.4,29; 1899.-Спр.275), Архіву РАН (Ф.518, оп.1.-Спр.332; Ф.246, оп.1.-Спр.122), фонду Полтавського жандармського управління Державного архіву Російської Федерації (Ф.ДП-ОВ, оп.1906р.-Спр.115.-Т.20,21), документи Центрального державного історичного архіву України (Ф.320, спр.1272; 1372, спр.81) та Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (Ф.1, оп.2.-Спр.3890; 348, оп.1.-Спр.144).

У плані вивчення пам'яток Посулля залучено ряд документів Наукового архіву Інституту археології НАН України (Ф.1, спр.В.361; 10, спр.68), польова звітна документація 1927-1991 рр. та фонди Інституту рукописів ЦНБ НАН України ім. В.І.Вернадського, в т.ч. епістолярія В.Г.Ляскоронського (Ф.90, спр.1;3;124-153), матеріали Архіву Національного музею історії України (Ф.1, спр.13; 14).

Важливі документальні джерела виявлено в Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею. Це щоденникова документація археологічних досліджень, численні спогади, відомості з історії колекцій (Спр.03-19; 03-48; 03-144), каталожний опис предметів лубенської збірки. Ряд документів використаний з Архіву Центру охорони та досліджень пам'яток археології у Полтаві (Ф.

9; 14; 18). Документальна збірка Лубенського міського державного архіву зберігає виключно цінні свідчення очевидців, спогади та фотоматеріали з історії ЛМС (Ф.62,спр.1; 2). Їх доповнюють окремі документи Ніжинської філії Державного архіву Чернігівської області (Ф.387,спр.1547), Державного архіву Сумської області (Ф.6434,спр.3, 4) та ін.;

2) *колекції артефактів* зі збірок ЛМС Полтавського краєзнавчого музею (понад 2000 од.), а також Диканського і Кременчудського історико-краєзнавчих, Вінницького, Лубенського і Миргородського краєзнавчих музеїв;

3) *друковані праці* співробітників ЛМС та видання музею; *відгуки* на дослідження членів лубенського археологічного осередку, *статті й розділи праць*, де вміщені короткі огляди діяльності ЛМС, *звіти* про роботу археологічних установ, наукових товариств, музеїв, навчальних закладів, *протоколи* III, XI та XII археологічних з'їздів, *каталоги й альбоми* їх виставок, *публікації* наукових часописів, *повідомлення преси*;

4) *публікації* окремих предметів лубенського зібрання ряду авторів, серед яких на особливу увагу заслуговують роботи В.О.Городцова, В.А.Іллінської, М.П.Кучери, В.Г.Ляскоронського, С.А.Плетнєвої, С.М.Черних та ін.

Методологічною і теоретичною основою роботи є *положення про діалектичний зв'язок процесів і явищ* у суспільстві, необхідність їх адекватного наукового пізнання, керуючись принципами об'єктивності й історизму, які визнаються представниками різних історіософських наукових шкіл та напрямків.

При підготовці роботи використані *предметно-хронологічний та порівняльно-історичний* методи комплексного аналізу подій, явищ і процесів. Їх поєднання з *біографічним та ретроспективним* методами, залученням досвіду вітчизняного джерелознавства, археологічних — *картографічного, методу аналогій і стратиграфічного*, дозволило реалізувати поставлені в дисертації мету та дослідницькі завдання.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у визначенні *вперше* у вітчизняній історіографії місця і ролі археології в діяльності одного з найвідоміших приватних музеїв України, укладанні наукових біографій К.М.Скаржинської, Ф.І.Камінського, Г.С.Кир'якова, С.К.Кульжинського та позначенні їх внеску у розвиток археологічної науки і музейництва в Україні. У дослідженні вперше укладений повний реєстр пам'яток різних епох, відкритих роботами ЛМС, чим істотно доповнена джерелознавча база вивчення археології України. До історії археології та музеєзнавства долучено ряд нових даних про археологічне збиральництво на Полтавщині, простежена доля колекцій музею впродовж ХХ ст.

Практичне і теоретичне значення роботи полягає у можливості використання її матеріалів при викладанні курсів археології та історіографії, історії культури України, при підготовці археологічних карт, зводів пам'яток історії та культури, для публікації документів Державного архіву Полтавської області. За результатами роботи під керівництвом автора побудовані скарбниці та розділи експозиції Полтавського і Лубенського краєзнавчих музеїв.

Апробація результатів дослідження проходила на засіданнях відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, ряді міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій. За темою дисертації опубліковано 15 наукових праць.

Основні положення, які виносяться на захист:

1. У діяльності ЛМС знайшли відображення об'єктивні процеси становлення і розвитку вітчизняної археологічної науки останньої чверті ХІХ - початку ХХ ст. та прояви творчої індивідуальності місцевих дослідників.

2. Заснування і розбудова музейного зібрання К.М.Скаржинською є яскравим виявом розвитку української культури і науки, передвісником національно-культурного відродження ХХ ст.

3. ЛМС — перша приватна музейна збірка Лівобережної України історико-краєзнавчого профілю з яскраво вираженими рисами археологічного збиральництва.

4. На базі музею утворився лубенський осередок вивчення археології Посулля, що здійснив вагомий внесок у дослідження первісної, скіфської і слов'яно-руської археології України.

5. Підвищенню ефективності археолого-краєзнавчих студій ЛМС сприяло співробітництво з науковими установами київського археологічного центру та археологами Москви.

6. Співробітниками ЛМС досліджено та введено до наукового обігу інформацію про більше ніж 200 археологічних пам'яток Посулля від доби палеоліту до епохи пізнього українського середньовіччя.

7. Археологічна збірка ЛМС, яка лягла в основу колекцій більшості сучасних музеїв Полтавщини, є важливим об'єктом національної історико-культурної спадщини України.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів і заключення — 180 с. В додатках подано: нарис історії колекцій музею після 1906 р. (сторінки 182-190); реєстр пам'яток, виявлених дослідженнями ЛМС (сторінки 191-303); список використаних джерел і літератури (сторінки 304-412); перелік скорочень (сторінки 413-422) та альбом ілюстрацій (сторінки 423-518).

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, визначаються його територіальні межі, формулюється мета та основні завдання роботи, аналізується стан наукової розробки проблеми, її джерельна база, методи дослідження, визначається наукова новизна та практичне значення дисертації, вказуються дані

про апробацію результатів та основні положення роботи, що виносяться на захист, її структуру й обсяг.

Розділ I. Лубенський музей К.М.Скаржинської як явище в українській культурі кінця XIX - початку XX ст.

1870-ті рр. в Україні позначені піднесенням національно-культурного руху, становленням українознавства як комплексу наукових дисциплін. На стику вивчення і збирання пам'яток археології, історії та етнографії була створена і досягла свого розквіту перша велика приватна краєзнавча збірка Лівобережної України — Лубенський музей К.М.Скаржинської. Виникнення музею розглядається на тлі формування перших громадських колекцій та приватних археологічних збірок післяуварівського періоду у розвитку археологічної науки (Лебедев, 1993; Курінний, 1970).

ЛМС заснований 1874 р. уродженкою Лубен, дворянкою Катериною Миколаївною Скаржинською /Райзер/ (1852-1932). З метою об'єктивного визначення її ролі у створенні музею, спрямуванні його дослідницької і збиральницької діяльності, із врахуванням біохронології та місця помешкання, запропоновано виділення 4-х періодів у біографії меценатки: раннього (до 1880 р.), крутильського (1881-1905), лозанського (1906-1914) та пізнього лубенського (1915-1932).

К.М.Скаржинська народилася 7(19) лютого 1852 р. Отримала домашнє виховання і здала екстерном іспити за курс гімназії. Продовжувала освіту на Бестужевських вищих жіночих курсах у Санкт-Петербурзі, де перебувала зі своїм чоловіком М.Г.Скаржинським, майбутнім генерал-майором, значним землевласником і кіннозаводчиком. Вона навчалася разом із донькою відомого критика і мистецтвознавця В.В.Стасова, вплив якого, а також знайомство зі столичними музеями та народницькими ідеями, переконало молоду співвласницю 4000 дес. землі в необхідності заснування музейного закладу на батьківщині. З 1874 р. в

маєтках Райзерів і Скаржинських починають зосереджуватися колекції, зібрані меценаткою, які 1881 р. перевозяться до Круглика.

Круглицький період життя К.М.Скаржинської повністю присвячений музестворчій діяльності. Для музею споруджується двоповерховий флігель, закуповуються археологічні та мистецькі предмети. На 1882 р. К.М.Скаржинська формує штат музею, запросивши на посаду завідувача свого наставника Ф.І.Камінського. З 1890 р. обов'язки вченого секретаря музею виконував С.К.Кульжинський.

У ЛМС запроваджується облік надходжень, створюється науковий архів, починає будуватися експозиція, яка на 1885 р. займала вестибюль та 6 зал. Тоді ж був підготовлений перший статут, який визначав освітні й наукові функції закладу. ЛМС розподілявся на "місцевий" і "загальний" відділи з підвідділами. З метою розширення збірок та вивчення найдавнішого минулого Посулля К.М.Скаржинська фінансує археологічні дослідження, а до 1900 р. витрачає на розбудову музею понад 500000 крб.

Вхід до музею був безкоштовним. Щоденна кількість відвідувачів досягала на 1900 р. 300 чол. ЛМС був орієнтований на відвідувача-фахівця, хоча згодом почав приймати учнівську молодь, селян, міщан, групи екскурсантів з віддалених місць.

Участь в археологічних, етнографічних та мистецьких виставках, археологічних з'їздах, видавнича діяльність, листування з діячами вітчизняної науки і культури сприяли зростанню популярності музею та його власниці. К.М.Скаржинську обрали членом ряду наукових товариств — Московського нумізматичного, Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, почесним членом Полтавської вченої архівної комісії.

Музестворчість К.М.Скаржинська розглядала як один із напрямків втілення у життя широкої освітньої програми. При музеї у Круглику вона заснувала школу, вечірні читання для народу, читальню з бібліотекою, курси для вчи-

телів народних училищ, сприяла проведенню лекцій відомих вчених, включилася у земську програму розвитку кустарних промислів. У 1890-х рр. створила круглицьку сільгоспартіль, аматорський український театр.

Розуміючи цінність зібраних колекцій, К.М.Скаржинська прийшла до висновку про необхідність передачі музею громадськості як муніципального чи державного. Меценатка неодноразово зверталася до Лубенської думи з пропозицією прийняти музей. Але в місті так і не знайшлося коштів на спорудження приміщення, тому колекції й устаткування 1905 р. були передані в дар Природничо-історичному музеєві Полтавського губернського земства.

1905 р. К.М.Скаржинська виїхала до Швейцарії, оселившись в Лозанні. Лозанський період її життєвого шляху проходив під знаком добродійництва. Вона матеріально підтримувала політемігрантів, українських студентів, у Давосі випускала журнал "За рубезом", в якому співпрацювали представники різних політичних течій. Добродійниця знаходилася під таємним наглядом російської жандармерії.

1914 р. вона повернулася в Україну. Останні роки життя провела в Лубнах. У 1920-х рр. епізодично отримувала невелику персональну пенсію. Померла всіма забута в Крутлику напередодні голодомору влітку 1932 р.

ЛМС мав ціле коло співробітників і громадських помічників.

Г.С.Кир'яков (1805-1883) — уродженець с.Гінці Лубенського пов. походив з відомого дворянського роду, мав родинні зв'язки зі Скаржинськими. Освіту отримав у Рішельєвському ліцеї в Одесі, служив в армії, пізніше був предводителем Лубенського дворянства, сприяв поширенню освіти. 1876 р. обраний дійсним членом Російського географічного товариства. Відомий як колекціонер старожитностей, учасник III археологічного з'їзду. Сприяв створенню ЛМС, куди передав свою колекцію.

Ф.І.Камінський (1845-1891) — першовідкривач українського палеоліту, краєзнавець і педагог, уродженець містечка Кежан-Городок Мінської губ., вихо-

ванець Київського університету, був неухильним послідовником В.Б.Антоновича. Викладав у гімназіях та училищах Переяслава, Хорола, Лубен і Прилук. Наведена наукова біографія археолога (Борисковский, 1953; Супруненко, 1991, 1994) доповнена рядом фактів щодо заснування вченим археологічного музею Лубенської гімназії, створення народницького гуртка. Ф.І.Камінський визначав археологічний напрямок у діяльності ЛМС, був автором його експозиції, описів і картотек. Помер у Круглику 20 березня (1 квітня) 1891 р.

С.К.Кульжинський (1867-1943) — етнограф, дослідник писанкарства, уродженець Курська, випускник Харківського університету. Вивчав народне мистецтво, природу і пам'ятки археології. У 1905-1914 рр. перебував на еміграції разом зі К.М.Скаржинською. Пізніше викладав у гімназіях Полтави і Лубен, очолював Лубенський краєзнавчий музей (1921-1923), працював доцентом Лубенського педінституту (1930-1941). До останніх днів життя підтримував Скаржинську, а після її смерті усиновив і виховав онуків — відомих геологів Вадима і Всеволода Скаржинських. Помер 1943 р. в окупованих фашистами Лубнах.

Значний внесок у зростання колекцій ЛМС доклали хранитель музею О.А.Лавренко (1850-після 1917), земський діяч І.М.Леонтович (1860-після 1920), український письменник і видавець В.М.Леонтович (1866-1933), професори Київського університету К.М.Феофілактів (1818-1901) та П.Я.Армашевський (1851-1919), колекціонер С.М.Остроградський (1836-після 1912), службовець С.М.Ізмайлов (+1899). Активними збирачами археологічних колекцій були вихованці Ф.І.Камінського: викладач К.П.Бочкарьов, сини Г.С.Кир'якова — офіцери П.Г. та С.Г.Кир'якови, краєзнавець з Катеринославщини В.В.Золотницький, неодноразовими дарителями — професор М.П.Авенаріус, гр.О.О.Бобринський, В.Ф.Безпальчев, археологи П.П.Єфіменко, І.А.Зарещкий, В.Г.Ляскоронський та ін.

Великий вплив на спрямування закладу мали київський нумізмат і археолог *К.В.Болсуновський (1838-1924)* та відомий український мистецтвознавець

і публіцист *В.П.Горленко (1853-1907)*. Перший заповував для ЛМС археологічні знахідки у антикварів Києва, Керчі й Одеси, другий — консультував співробітників музею, був першим популяризатором круглицьких колекцій.

У роботі виділено 3 етапи в історії ЛМС: 1) стихійного збиральництва (1874-1881); 2) становлення — археологічний (1882-1890); 3) розвитку і розквіту, що визначається як історико-етнографічний (1891-1905). Завершенням історії музею є літо 1906 р. — час передачі круглицьких колекцій представникам Полтавського губернського земства.

Важливими в історії ЛМС виявилися контакти з ученими та колекціонерами України і Росії. Вони здійснювалися як шляхом безпосередніх відвідин Круглика, так і листуванням. Виділяється кілька напрямків співпраці з фахівцями різних галузей знань: 1) ознайомлення з колекціями музею; 2) проведення спільних з ЛМС наукових досліджень; 3) надання музеєві консультацій; 4) погодження участі ЛМС в певних наукових заходах, виданні наукових праць.

Формування музею на протязі 25 років дозволило зосередити в Круглику до *37000 предметів*, з яких 4130 належало археологічним знахідкам та ще понад 3000 мало причетність до археології. Виходячи з принципів класифікації музейних збірок, ЛМС слід вважати *комплексним історико-краєзнавчим закладом з домінуючими рисами археологічного збиральництва*.

У роботі наводиться огляд історико-етнографічних, природничих, мистецьких та ін. колекцій, в якому головна увага приділена збіркам, що мали найближче відношення до археології — зразкам матеріальної культури українського міста XVII-XVIII ст. (Лубни, Лукімя, Снітин), військового спорядження та побуту, нумізматичним колекціям, остеологічним матеріалам з археологічних пам'яток, а також архіву ЛМС, де знаходилося листування з відомими археологами, щоденникова документація розкопок. Бібліотека ЛМС нараховувала 4000 наукових видань.

Широко відомим напрямком у роботі ЛМС була видавнича діяльність. Співробітниками музею готувався до друку систематичний каталог колекцій за участю В.Б.Антоновича, А.П.Зосімовича, художника В.І.Іванова. 20% обсягу цього видання передбачалося зайняти описом археологічних колекцій. ЛМС були видані кілька брошур (Болсуновский, 1898; Кульжинский, 1895), фундаментальна праця "Описание коллекции народных писанок" (Кульжинский, 1899), краєзнавчий нарис "Очерки Лубенской старины" (Бочкарев, 1901) та ін.

З огляду на масштабність пошукової, збиральницької, культурно-освітньої, видавничої діяльності ЛМС розглядається як небуденне явище в історії української культури рубежу XIX-XX ст.

Розділ II. Археологічні дослідження Лубенського музею.

Археологічні дослідження — найвідоміший напрямок наукової діяльності ЛМС (Рудинський, 1928). На 1880-ті — початок 1890-х рр. музей виявився єдиною археологічною установою в межах Полтавської губ. При ЛМС сформувався лубенський осередок вивчення археології Посулля, що здійснював свої роботи в клочі т.зв. обласницького напрямку. До його складу входили Ф.І.Камінський, Г.С.Кир'яков, В.Г.Ляскоронський, К.П.Бочкарьов, К.М.Скаржинська та ін.

Г.С.Кир'яков був зачинателем археологічного краєзнавства в Посуллі. Особиста причетність до відкриття Гінцівської стоянки (1823, 1871 рр.) стимулювала його археологічні зацікавлення. 1873 р. він запрошує Ф.І.Камінського оглянути місцезнаходження кісток мамонта на території свого маєтку. В 1872-1879 рр. проводить невеликі розвідки та розкопки курганів скіфського (Гінці, Постав-Муки) і давньоруського часу (Клепачі). Перелік знахідок своєї колекції публікує в покажчику виставки до III археологічного з'їзду в Києві.

К.М.Скаржинська лише цікавилася археологією. У 1876-1877 рр. вона досліджувала давньоруський курганий могильник в ур.Осакове біля Клепачів, 1891 р. здійснила за участю В.І.Вернадського розкопки ділянки культурного шару

Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, в ході яких був виявлений другий житлово-господарський комплекс пам'ятки. Притримуючись дарвіністських поглядів, меценатка сприйняла елементи еволюціоністської парадигми та історико-матеріалістичну концепцію розвитку суспільства.

Найвизначнішим представником лубенського археологічного осередку, натхненником його діяльності був *Ф.І.Камінський*. Він проводив розкопки переяславських некрополів та курганів в околицях Кежан-Городка над Прип'яттю, Кострицької слобідки на Березині. Серед основних об'єктів його досліджень у Посуллі — Гінцівська стоянка, городище в ур.Сад (Клепачі), кургани в околицях Лубен (ур.Ліса Гора, Замок, Мгарський монастир) (Каминский, 1878;1888;1897).

Природознавець за освітою, представник первісної археології, Ф.І.Камінський мав широкий дослідницький діапазон. Початок його робіт у Посуллі ознаменувався відкриттям українського палеоліту в Гінцях. При першому ж огляді пам'ятки він констатував наявність культурного шару палеолітичної стоянки і не сумнівався в існуванні таких же стоянок в басейні Сули (В'язівка, Лубни). Камінський першим з дослідників залучив до обстеження палеолітичного поселення фахівця-геолога К.М.Феофілактова. Більшість досліджень вчений проводив на копті своєї вихованки К.М.Скаржинської. До його відкриттів належать: виявлення поселення доби енеоліту-бронзи на Лисій Горі, перших поховальних пам'яток бронзового віку, ряду курганів скіфського часу, окремих давньоруських курганних некрополів.

Ф.І.Камінський був яскравим послідовником еволюціонізму. Його парадигма базувалася на громадських принципах обласництва у вивченні українських земель, була спрямована на створення власної "археологічної версії" історії суспільства на конкретній території. Головними завданнями дослідника були встановлення хронологічної визначеності окремих етапів стародавньої історії регіону шляхом залучення даних геологічної стратиграфії. Камінський володів базовими поняттями еволюціоністів, використовував аналогії до атрибуції ви-

явлених знахідок, був знайомий з ідеями антропогенезу, вбачав розвиток передісторичних суспільств як поступальний, ввівши до своєї схеми найдавнішої історії Посуля епохи: кам'яний вік-палеоліт, неолітичну добу, бронзовий вік, елліно-скіфський період, час літописних слов'ян та давньоруських городищ. Одним з перших Ф.І.Камінський поставив питання про початок бронзолivarного виробництва у Подніпров'ї.

Дослідник добре володів тогочасними інструкціями ведення розкопок і розвідок, старанно фіксував досліджені комплекси, використовуючи фотографування, креслення, замальовки. Він увів ряд новацій до методики польових робіт: щільний перегляд культурного шару, використання методів природничих дисциплін, повне зняття насипів невеликих курганів при розкопках, визначення остеологічних та геологічних матеріалів.

Невеликі археологічні роботи провели *С.К.Кульжинський* та *К.П.Бочкарьов*. Кульжинський разом з *А.Лютецьким* 1896 р. дослідили курган V-IV ст. до н.е. біля с.Хитці Лубенського пов., відкрили давньоруське городище в ур. Коломак, рештки його селища та некрополю. Бочкарьов уклав детальну історичну топографію Лубен XVII-XVIII ст., провівши дослідження фортифікації та підземель Олександрівського замку, Верхнього Валу й околиць міста (Бочкарев, 1901).

Найулюбленіший учень Ф.І.Камінського *В.Г.Ляскоронський* до кінця XIX ст. плідно працював у складі лубенського археологічного осередку. Він зосередив свою увагу на вивченні городищ, залишків фортифікації, поселень та курганів, обстеживши практично всю територію історичної Полтавщини. Вже його студентськими розвідками були відкриті окремі поселення в Лубенському пов. Одну з перших наукових робіт В.Г.Ляскоронський присвятив інтерпретації майданоподібних споруд по р.Оржиці, у с. Онушки Лубенського пов., які вважав "житлом., місцем складання припасів та фортецею" степового населення доби бронзового віку (1893). Пізніше дослідник неодноразово повертався до теми

майданів, розробивши типологічну схему цих промислових об'єктів (1907а; 1907б), вбачаючи в них не тільки залишки діяльності селітроварників, але й рештки пов'язаних із змійовими валами язичьких капищ.

Одночасно з майданами вчений обстежив рештки Посульського змійового валу протяжністю понад 90 км (1897; 1901; 1903). Знахідки з масиву вала ранніх матеріалів утвердили його в думці про скіфську добу спорудження цих укріплень (1907а), що лягло в основу єдиної на початку ХХ ст. і помилкової гіпотези про походження й час побудови змійових валів (Кучера, 1987). Пізніше В.Г.Ляскоронський неодноразово коригував свої погляди, згодившись насамкінець на час спорудження укріплень за Володимира Святославича (1913; 1916).

На замовлення К.М.Скаржинської молодий дослідник підготував до друку матеріали розкопок курганів на Лисій Горі, щоденникова документація яких була втрачена. Він розподілив комплекси поховань на "більш давні" і скіфської доби, вперше для України оприлюднив друком кераміку епохи енеоліту-ранньої бронзи з Лисогірського поселення (1892).

У 1892-1896 рр. В.Г.Ляскоронський обстежив і локалізував городища давньоруських міст Лукомля та Кснятина (1893; 1896), пізніше оглянув більшість укріплених пам'яток Нижнього Посулля, локалізуючи давньоруські Римів, Желні, Воїнь.

Напередодні ХІ археологічного з'їзду він самотужки обстежив більшу частину басейну Верхньої Сули на предмет виявлення городищ, описав велику кількість курганів, зняв детальні окомірні плани понад 30 городищ (1901), зазначивши різночасовий характер їх культурних нашарувань і згрупувавши за типом і топографією.

Роботи В.Г.Ляскоронського були першими масштабними розвідками в басейні Сули і мали на меті фіксацію й опис всіх наявних пам'яток без їх культурно-хронологічного розмежування. Першим з дослідників він залучив пам'ятки археології і знахідки з них до ілюстрування історичних праць (1897; 1903). робо-

ти вченого є поворотним моментом у вивченні старожитностей Посулля, переходом від накопичення матеріалів у розвитку археології до перших узагальнень.

Проведення широких досліджень у Нижньому Посуллі, на території сучасних Сумської і Чернігівської областей, ін. районів Подніпров'я підсилювали значення наукових робіт ЛМС. Останні були широко відомі сучасникам, а басейн Сули вважався одним з найкраще досліджених на Лівобережжі. Рівень проведення археологічних досліджень лубенського осередку в цілому відповідав, а в деякому своєму ретельністю та використанням даних природничих наук перевершував тогочасний рівень польових робіт. В хронологічному плані дослідження ЛМС поклали початок вивченню ряду епох в Посуллі — від палеоліту до пізнього середньовіччя. Їх наслідком стало відкриття *230 пам'яток*, частково введених до наукового обігу.

Розділ III. Археологічне зібрання К.М.Скаржинської.

Археологічне зібрання ЛМС вважалось сучасниками одним з найбагатших і найкраще документованих (В.І.Вернадський, В.П.Горленко).

Археологічна експозиція музею будувалася за розробленою Ф.І.Камінським науковою концепцією, що ілюструвала його культурно-хронологічну схему розвитку Посульського регіону. В роботі наводиться характеристика експозиційних розділів за даними епістолярії та опублікованих описів. Концептуально важливим було рішення фундаторки ЛМС, за порадою В.Б.Антоновича, зберігати археологічні фонди в експозиції та експонувати знахідки за комплексами. Суто академічний показ полегшував ознайомлення з колекціями фахівців, але потребував пояснень для рядових відвідувачів.

Художнє оформлення експозиції здійснювалося за ескізами М.М.Ге; авторами графічних матеріалів виступали художники В.Іванов, А.Г.Кир'яков, лубенські музейники, макетів — археологи С.А.Мазаракі та В.І.Сизов. Археологічний відділ займав одну з найбільших зал, був умебльований 21 вітриною і

столиком, подіумами, планшетами. Художніми домінантами в експозиції виступали 4 половецькі кам'яні стели і моноліти поховань з Лисогірських курганів.

Облікова документація ЛМС включала інвентарний опис і систематичну картотеку. Дослідники мали змогу користуватися рукописними тематичним і хронологічним каталогами. Всі предмети збірки мали інвентарні номери. Маркіровка містилася на спеціальних бірках чи наносилася тупшою безпосередньо на предмет.

Частина колекцій, що мала за походженням персональний характер, експонувалася окремо у комплексах. В етикетажі давалися пояснення щодо кожного розділу і предмета.

Вивчення археологічних збірок ЛМС, розпочате розкішно ілюстрованими публікаціями кінця XIX ст. (Атлас III АС, 1878; Каминський, 1897; Ляскоронський, 1892), мало нерівномірний, переважно описовий характер. Перелік предметів, що походили з Посуля, навів В.Г.Ляскоронський (1903). Огляд колекцій з публікацією ряду знахідок входив до роботи М.Я.Рудинського (1928). Інші публікації, в т.ч. останніх років, стосувалися лише конкретних знахідок.

У дисертаційному дослідженні наводиться коротка *характеристика складу археологічного зібрання* за територіально-хронологічним принципом. Слід нагадати, що збірка репрезентує старожитності різних епох Полтавщини, Катеринославщини, Київщини, Криму, Полісся, Слобожанщини, Херсонщини в Україні, Бесарабії, Білорусі, окремих губерній Росії, Північного Кавказу, а також ряд знахідок з території Болгарії, Єгипту, Італії, Туреччини. Крім археологічних, вона включала антропологічну колекцію й фотографічні матеріали.

Найважливішими у складі зібрання були пізньопалеолітичні знахідки з Гінцівської стоянки (337 виробів з кременю, в т.ч. 120 знарядь, 102 кістки викопних тварин), добірка уламків посуду пивихинського типу з Лисої Гори (понад 1000 од.), речі з посульських курганів скіфського часу (наконечники стріл, ліпний та кружальний імпортований посуд), античні старожитності (збірки чорнола-

кової, червонофігурної кераміки з Ольвії, Пантікапею, Танаїса), давньоруські матеріали з Клепачів, Княжої Гори і Сахнівського городища (прикраси, енкалпioni, залізні сокири, коси, серп тощо), старожитності Мінусінської котловини (карасукські кинджали, тагарські бронзові ножі, тюхтятські та аскізькі наконечники стріл хакаських племен).

На сьогодні встановлені місця знахідок всіх предметів археологічного зібрання, більшість з них тяжіють до конкретних пам'яток.

Археологічне зібрання ЛМС складає важливе коло джерел вивчення найдавнішого минулого Придніпров'я ряду епох і є загальновідомою частиною музейного фонду України.

Заключення

Аналіз діяльності та зібрання ЛМС дозволяє зробити ряд узагальнень.

Дослідження музею виявилися віддзеркаленням об'єктивного процесу становлення і розвитку археологічної науки на етапі завершення процесу активного накопичення джерел та пошуку пам'яток археології. Заснування ЛМС українською патріоткою і меценаткою К.М.Скаржинською є яскравим явищем на тлі становлення національного музейництва, науки, освіти, видавничої справи кінця XIX - початку XX ст. Музей мав історико-природничий профіль і стабільний ухил до регіональної археології та ведення польових досліджень. ЛМС був *першим великим приватним загальнодоступним зібранням краснзавчого характеру* не тільки на Полтавщині, Дніпровському Лівобережжі, але й у *цілому в Україні*, відзначався різноманітними формами громадсько-культурної й освітньої роботи.

Лубенський археологічний осередок вивчення Посулля, що утворився на базі музею, здійснив вагомий внесок у дослідження археології України. Найвідомішими представниками цього осередку були Ф.І.Камінський та його учень, український археолог, історик і нумізмат В.Г.Ляскоронський. Співробітництво

ЛМС з науковими установами київського археологічного центру, контакти з Московським археологічним товариством сприяли ефективності археолого-краснавичих студій, внаслідок чого було відкрито і частково досліджено понад 200 пам'яток різних епох.

Багатоцінні археологічні колекції ЛМС лягли, за образним висловом М.Я.Рудинського (1928), "наріжним каменем" в основу сучасних збірок Полтавського краєзнавчого та ін. музеїв краю і стали вартосним об'єктом національної історико-культурної спадщини.

Основні положення дисертації викладено в таких роботах:

1. Античная керамика в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог. — Полтава: изд. Полт. краев. музея, 1987. — 30 с.
2. Курганы Нижнего Поворскля. — Москва-Полтава: Крыница, 1994. — 104 с.
3. Памятники древнеегипетского искусства в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог. — Полтава: изд. Полт. краев. музея, 1986. — 64 с.
4. Подвижники українського музейництва. — Полтава: Археологія, 1995. — 136 с. (у співавторстві з Б.С.Ванцаком).
5. Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина. — Полтава: вид. Полт. наук. т-ва краєзнавців, 1992. — 180 с. (у співавторстві з Т.П.Пустовітом).
6. Археологічні дослідження і зібрання Г.С.Кир'якова // Питання археології Сумщини. — Суми: вид. Сум. краєзн. музею, 1990. — С.10-17.
7. Археологічне зібрання К.М.Скаржинської // Археологія. — Київ, 1990. — № 4. — С.98-107.
8. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: (к 100-летию со дня основания) // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава: изд. Полт. краев. музея, 1990. — С.5-42.

9. З листування з Володимиром Вернадським // Полтавський археологічний збірник. — Полтава: Археологія, 1995. — Ч.4. — С.178-183.
10. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посуддя // Археологія. — Київ, 1989. — № 1. — С.149-153.
11. Перша колекція з Гінцівської стоянки // Полтавський археологічний збірник. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.183-190.
12. Перший дослідник палеоліту України // Класознавство. — Київ, 1994. — № 1-2. — С.12-14.
13. Ф.І.Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // Археологія. — Київ, 1991. — № 3. — С.69-75.
14. Археологічні дослідження В.Б.Антоновича на Полтавщині // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16-18 бер. 1993 р., м.Київ): Доп. та м-ли. — Київ: вид. Ін-ту археогр. НАН України, 1994. — С.250-256.
15. Археологические собрания Полтавщины XIX - начала XX вв. // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. XX Республ. конф. (Одеса, жовтень 1989 р.). — Київ: Наукова думка, 1989. — С.220-221.

Suprunenko A.B. **Archaeological investigation and the Collection of the Lubny Museum by E.N.Skarzhynskaya.**

Dissertation for Degree of Candidate of historical sciences in speciality 07.00.04 — archaeology, The Institute of Archaeology National Academy of Science Ukraine, Kiev, 1997.

The basic issues of the dissertation are depicted in 15 scientific works. It's been found that in Poltava region, nearby Lubny (the Kruglik village), the first in Ukraine private museum of local lore with strong archaeological trend had been established by Yekaterina Skarzhynskaya (1852-1932) in 1874 and functioned successfully till 1906. The museum had become the center of archaeological investigations of the Dnipro's Left Bank, with several famous scientists put together (F.Kaminsky, G.Kiryakov, S.Kulzhinsky, V.Laskoronsky, C.Bochkaryov, etc.). In the course of archaeological investigations and well-organized gathering of antiquities, an outstanding well-documented archaeological collection (over 4000 specimens) had been formed. Its origin is connected with more than 200 relics of the Middle Dnipro, the Dnipro's Left Bank, the South of Ukraine, Belarus, Bulgaria, Moldova, Russia etc. Later on, the collection became the basis of the Museum of local lore in Poltava and in some other towns of the region.

Супруненко А.Б. **Археологические исследования и собрание Лубенского музея Е.Н.Скаржинской.**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 — археология, Институт археологии НАН Украины, Киев, 1997.

Основные положения диссертации отражены в 15 научных трудах. Установлено, что на Полтавщине, в окрестностях Лубен Е.Н.Скаржинской (1852-1932) был создан и успешно функционировал в 1874-1906 гг. первый на Украине частный историко-краеведческий музей с ярко выраженными чертами археологического собирательства. Музей стал центром археологического изучения Днепровского

Лесостепного Левобережжя, сплотив вокруг себя целую группу исследователей (Ф.И.Каминский, Г.С.Кирьяков, С.К.Кульжинский, В.Г.Ляскоронский, К.П.Бочкарев). В результате археологических работ и целенаправленного собирательства древностей в Лубенском музее сосредоточилось значительное образцово документированное археологическое собрание (более 4000 предм.), происхождение которого связывается более чем с 200 памятниками территории Среднего Поднепровья, Левобережья Днестра, Юга Украины, Белоруси, Болгарии, Молдовы, России. Впоследствии собрание стало основой археологических коллекций современных Полтавского краеведческого и ряда др. музеев.

Ключові слова: Лубенський музей К.М.Скаржинської, археологічні дослідження, зібрання, Посулля, Ф.І.Камінський, В.Г.Ляскоронський.

Полтава
Видавничий центр „Археологія“
1997

Підписано до друку 13.04.97р. Формат 60x84/16
Папір офсетний білий. Гарнітура Академія. Друк плоский.
Ум.-друк. арк. 1,0 Тираж 100 прим.
м. Полтава, Чапаєва 3, тел.3-25-49 Друкарня ТД "Станіслав" Зам. № 86

350222

AB 37.538

